

DİLÇİLİK BÖLMƏSİ

prof. Sərxan Abdullayev
ADU

DİLİN LEKSİK SİSTEMİ QEYRİ-SƏLİS DİLÇİLİK PROBLEMİ KİMİ

Açar sözlər: qeyri-səlis sistemlər, tematik qrup, konsepts, emantika, diskurs, koqnitiv dilçilik

Keywords: fuzzy system, thematic group, concept, semantics, discourse, cognitive linguistics

Ключевые слова: нечеткие системы, тематическая группа, концепт, семантика, дискурс, когнитивная лингвистика

Semantik sahə və çoxluqlar nəzəriyyəsi üzərində düşünərkən onların arasında üzvi bağlılığın, sıx elmi-idraki varislik əlaqəsinin olduğunu görmək olar. Əgər semantik sahə (məfhum sahəsi, leksik-semantik sahə, funksional-semantik sahə) vahid invariant (inteqral)-semantik əlamət ətrafında qruplaşan elementlərin, konstituentlərin bütöv sistemini nəzərdə tutursa, çoxluq sistemləri, qeyri-səlis çoxluqlar da çoxluq sıralarını təşkil edən elementlərin məcmusu kimi nəzərdən keçirilir. Orada söhbət mikrosahələrdən, diferensial-semantik əlamətlərə görə dağımalarından, şərti-nisbi mənada muxtar – müstəqil bütövlüklərdən gedirsə, burada da söhbət tam olmayan sıralardan, vahid – ümumi əlamətə görə diferensiallaşmadan, fərqlənmədən gedir. Bunların hər ikisi qeyri-səlis çoxluqlar və qeyri-səlis linqvistika nəzəriyyəsi nöqteyi-nəzərindən struktur semantika ideyasına gedib çıxır. Əslində biz, məsələn, “gözəllik” semantik sahəsindən bəhs ediriksə (“zahiri gözəllik” mikrosahəsi) buraya yalnız lüğətlərdə təsbit olunan leksik vahid təkliləri, təkləri deyil (gözəl, qəşəng, füsunkar, ecazkar, məftunedici və s.), həm də sintaktik yolla, sözlərin yanaşması ilə yaranan (lap gözəl, olduqca gözəl, gözəllər gözəli, bir az gözəl, gözəl olmayan/o qədər də gözəl/çirkin olmayan kimi) ifadə elementləri, qiymət çoxluqları ilə linqvistik sahənin sərhədlərini daha da genişləndirmiş oluruq. Bu, ümumən sahənin, xüsusilə funksional-semantik sahələrin (zaman sahəsi, modallıq sahəsi, kəmiyyət sahəsi, inkarlıq sahəsi və s.) müxtəlif dil səviyyələrinə aid olan ifadə vasitələrindən, konstituentlərdən təşkil olunması ideyasına da uyğun gəlir. Məsələ burasındadır ki, hər hansı bir dildə mövcud olan sözlər, leksik vahidlər, tematik qruplar, semantik qrup və sinonim cərgələr nə qədər zəngin olsa belə, bir qədər də mistik xarakter daşıyan gözəlliklə bağlı (qadın gözəlliyi) sonsuz qismət dərəcələrini tam əhatə edə bilməz. Burada müxtəlifxarakterli linqvistik qiymət fərqlənmələrinə geniş çoxluqlar nəzəriyyəsi prizmasından, qeyri-səlis linqvistik çoxluqlar nəzəriyyəsi işığında yanaşmaq zərurəti yaranır. Əsl həqiqətdə də biz, nümunə üçün deyək ki, funksional-semantik zaman sahəsinə morfoloji çoxluqlar

(zaman formaları) ətrafında qruplaşan müxtəlifsəviyyəli və müxtəlifxarakterli ifadə elementlərinin sistemi kimi yanaşırıq.

Biz tematik qrupları, semantik sahələri və sinonim cərgələrini müvafiq olaraq qeyri-səlis tematik çoxluqlar (çoxluq sistemləri), qeyri-səlis semantik çoxluqlar, qeyri-səlis sinonim sıraları kimi xarakterizə edə bilərik. Buradan da qeyri-səlis sistemlərin və qeyri-səlis çoxluqların ierarxiyası ideyası yaranır. Ümumiyyətlə, elmin inkişafının müasir səviyyəsində bütün semantik nəzəriyyələrin zaman keçdikcə daha çox uğurlar qazanan qeyri-səlis sistemlər, qeyri-səlis çoxluqlar və qeyri-səlis məntiqlə birləşdirmək, genişləndirmək və tamamlamaq zərurəti yaranır. Müasir koqnitologiyanın antroposentrik paradigma və pragmatik-diskursiv tədqiqat istiqamətlərinin inkişaf yolu məhz buradan keçir.

Beləliklə, sahə ideyası və qeyri-səlis linqvistik çoxluqlar nəzəriyyəsini, funksionalizm ideyalarını vahid bir tədqiqat sistemində birləşdirmək, əlaqələndirmək mühüm ümumelmi və evristik əhəmiyyət kəsb edir. Bu, dil işarələrinin substansional və funksional aspektlərinin, konkret tətbiq sahəsinin araşdırılması baxımından da aktual əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə dilin leksik-semantik sisteminin dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsi üçün müvafiq elmi-tədqiqat metod və üsullarının tətbiqi əlavə imkanlar yarada bilər (lingvistik işarələrin dayanıqsızlığı, yaygınlığı və yayılanlığı haqqında müfəssəl məlumat almaq üçün [4, s.254-256; 1, s.14-17; 7, s.328-330; 3, s.5-7; 5, s.51-53])

Əlbəttə, qeyri-dəqiqlik, qeyri-səlislik ilk növbədə dilin semantik və pragmatik aspektləri ilə bağlıdır. L.Tondl qeyd edir ki, təxminilik, qeyri-dəqiqlik bir qayda olaraq keyfiyyət xarakterli empirik predikatlara aid olur [7, 329]. O, bütövlükdə təbii dilin qeyri-dəqiqliyindən bəhs edir. Tədqiqatçının fikrincə, məsələn, “uca”, “uzun”, “tutqun”, “keçəl” terminləri “iki metr uca”, “iki kilometr uca”, “başında bir tükü də yoxdur” söz və ifadə formalarına nisbətən daha qeyri-dəqiqdir. Əgər bunu qeyri-səlis çoxluqlar və qeyri-səlis məntiq nəzəriyyələrinin terminləri ilə formalaşdırsaq, belə deyə bilərik ki, Aristotel məntiqindən fərqli olaraq həqiqiliyin, doğruluğun qiymətlər çoxluğunda son hədlər, kənar ölçülər kimi deyil, ilkin hədər, birinci termlər kimi götürülən linqvisik qiymət çoxluqları digər elementlərə nisbətən daha ümumi və qeyri-səlis olur. Ayrıca leksik vahid – termlərdən fərqli olaraq sintaktik yolla düzələn linqvistik qiymətlər, törəmə linqvistik çoxluqlar (və, və ya, müxtəlif inkarlıq dəyişdiriciləri ilə düzələn çoxluqlar) “hə-yox”, “1 - 0”, “doğru-yalan” hədləri arasındakı məsafəni daha dəqiq ölçmək, qiymətləndirmək şansına sahibdir. Bu analogiyayı davam etdirsək görmək çətin deyil ki, məsələn, “böyük” sözü “nəhəng”, “azman” sözlərindən, eləcə də “çox böyük” qiymət vahidindən daha ümumi və qeyri-səlisdir. İlkin termlərin öz “sonrakı” məhsuldarlığına, törədiciyyətinə görə digər qiymət çoxluqlarından üstünlüyü də bu həqiqəti təsdiq etməkdədir: lap böyük, ən böyük, olduqca böyük, “bir az böyük”, “iki metr böyük – çox nəhəng, bir az nəhəng, bir qədər azman” və s. Qarşılaşmanın digər tərəfi – “kiçik” termi ilə bağlı da eyni vəziyyəti görürük. Düşünmək olar ki, kənar ölçülərdə bizim antonim dediyimiz sərhəd terminallarda labüd olaraq bir mübaliğə motivi gizlənilir. Müşahidə olunan detallaşdırma, tədrislik və müntəzəmliyi yalnız qeyri-səlis linqvistik çoxluqlarda müşahidə edə bilərik. Görünür, “lap çox”, “bir az çox”, “lap az çox”, “az”, kəmiyyət dərəcələrini yalnız dillə, linqvis-

tik vasitələrlə ifadə etmək mümkündür. Bunların heç riyazi analoqu da yoxdur. Burada qeyri-səlis təsvirin, qeyri-səlis ölçünün idraki əhəmiyyəti bir daha aydınlaşır. L.Zadənin və onun ardınca qeyri-səlis dilçiliyin xidməti bundan ibarətdir ki, elmə qeyri-səlis ölçü gətirdi, törənən qiymətlər, kəmiyyətlər ideyası gətirdi. Zadə məntiqi qeyri-səlisliyi səlisliyə aparan yol kimi təfsir edir.

Dilin leksik-semantik formalaşması tarixinə nəzər salsaq, aydın olar ki, burada min illərlə bundan əvvəl – ibtidai icma və ya daş dövründə yaranmış sözlərlə ən yeni ultra-müasir sözlər bir biri ilə qaynayıb qarışır, müxtəlif sosial situasiyalarda insanlara birgə xidmət göstərir. Həyat və məişət təcrübəsində, təsərrüfat fəaliyyətində, dünyanı, təbiət və cəmiyyət hadisələrini dərk etmək prosesində sözlərin xeyli hissəsi təbii olaraq yanlış, qeyri-dəqiq və ya natamam təəssürata əsaslanır və ya onlarda yanlış, məqsədli bir təhrif, çaşdırma, aldatma motivi gizlənilir. Bir işarə substratı olaraq sözlərdə qeyri-səlislik, yaygınlıq zərurət halına gəlir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, deməli, sosial-iqtisadi münasibətlər gücləndikcə, həyat uğrunda mübarizə kəskinləşdikcə bu ikinci anlam və nominasiya xətti aparıcı istiqamətə çevrilir. Həmin vəziyyət labüd olaraq sözlərin semantik yaygınlığını, qeyri-səlisliyini gücləndirir. Əlbəttə, mifoloji düşüncə tərzində də burada öz dərin və silinməz izlərini buraxır, linqvistik və psixoloji situasiyanı daha da mürəkkəbləşdirir. Heç şübhəsiz ki, bu proseslərin tarixi-leksikoloji və leksikoqrafik faktlar, etnoqrafik-etimoloji materiallar əsasında geniş araşdırılması mühüm elmi və təcrübə əhəmiyyət kəsb edir. Düşünmək olar ki, dilin qrammatik mexanizmləri daim sabit və real əlaqələrə, leksik-semantik sistemi isə ondan yayınmağa can atır. Göstərilən problemlər dairəsi geniş və əhatəli araşdırma mövzudur və öz həllini gözləyən məsələlərdəndir. Burada bizim üçün xüsusi maraq kəsb edən budur ki, köhnədikcə yeniləşdirilə bilən, ehtiyat hissələri tamamilə dəyişdirilə bilən sistemlərdən, işlək mexanizmlərdən fərqli olaraq çoxlu sayda yanlış, manipulyativ motivlər əsasında yaranmış sözlər, söz birləşmələri elə olduğu kimi də nəslədən-nəslə ötürülmüş, köhnə detallar, mexanizmlər “redaktə edilmədən”, təzələnmədən koqnisiyaya və ünsiyyətə cəlb edilmişdir. Əksinə, duyğu orqanlarımızın təqdim etdiyi informasiyalar artıb çoxaldıqca, zənginləşdikcə ağıl və intellekt, dərk etmə imkanları inkişaf etdikcə dildəki xaos və qeyri-müəyyənlik də güclənmiş, özü ilə yeni-yeni problemlər, yanlışlıqlar gətirmişdir. Çoxlu mücərrəd, mənası aydın olmayan sözlər, diniklerikal leksika, ovsunlanmış, sehlənmiş söz və ifadələr, dil imperativləri, predmet və hadisələri kifayət qədər aydın, sahmanlı qavramadan, dərk etmədən tələsik yaradılmış, sonradan elə o şəkildə, təbii qüsurları ilə dildə möhkəmlənmiş leksik vahidlər, növbənöv leksik-semantik eksperimentlər, mifoloji və folklor leksikası, hər hansı bir konkret referensiyadan, denotativ başlanğıcdan məhrum olan işarə substratı, alqış və qarğış sözləri bir semiotik sistem olaraq dilin ifadə potensialını, emosionallığını artırmaqla yanaşı həm də onu dolaşdırmış, əslində zəiflətməmiş, dərk etmənin şəffaflığını, optimallığını və mobilliyini, effektivliyini azaltmışdır.

Beləliklə, dil insanın yaratdığı maddi və mənəvi mədəniyyətin inkişafı ilə bir yerdə addımlayır, onun fəal yaradıcısı, tənzimləyicisi və inikas rolunda çıxış edir. İnsanın yaratdığı, yaratmaq istədiyi, dərk etdiyi və dərk etməyə çalışdığı nə varsa, hamısı dildə əks olunur, dilin semantik və sintaktik strukturunda, o dildə yaranan qlobal mətn reallığında, insanların ünsiyyət fəaliyyətində öz izlərini bura-

xır. Həyatımızda yaxşı və pis nə varsa, hamisi dilin yaddaşında yaşayır, dil cəmiyyətdə inkişaf və təbəddülatın, səhv və qüsurların, axtarış və tapıntıların, ağrı və əzabların, uğur və uğursuzluqların, aldanış və yanlışlıqların, bir sözlə, bəşəriyyətin bütün təcrübəsinin birləşdiricisi və ifadəçisi kimi çıxış edir. Bir çox başqa semiotik sistemlərdən, radikal surətdə dəyişən, sürətlə yeniləşən ifadə mexanizmlərindən fərqli olaraq dil qəfil dəyişmələri, inqilab və sıçrayışları sevmir, o dahiyənə bir mühafizəkarlıqla köhnə və yenini eyni qayğı və işgüzarlıqla öz içərisinə daxil edib cücedir, qoruyur. Məhz bunun nəticəsidir ki, ən köhnə ilə ən yeni birgə fəaliyyət göstərə bilir, ünsiyyət vəzifələrini yerinə yetirmək üçün sıx əməkdaşlıq edir, lazım olduqda köhnə və paslanmış detallar da yenilər kimi saz vəziyyətə gətirilir. Bu, reallaşma aktında ağırlığa, ləngiməyə gətirib çıxarmır. Dilin lüğət fondunun əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edən ümumişlək sözlər məhz onun formalaşmasının əsas, ilkin mərhələlərini əks etdirir. Beləliklə, insanın uzaq dövrlərdə yaratdığı ən ibtədai, bəsit söz və anlayışlar, ilkin təsəvvür və təəssüratlar, koqnisiyalar onun nanotexnologiyaları, kvant fizikası, atom və kompüter əsərində yaratdığı söz və anlayışlarla bir ünsiyyət paradigmasında birləşir. Dilin bu qibtəedici mühafizəkarlığı, sabitliyi və dayanıqlığı insanın duyğu və təcrübəsinin bütün ənənə və tarixini, ən incə detal və təfərrüatlarını bir küll halında yaşatmağa, mühafizə etməyə imkan verir. Bəşəriyyətin inkişafının dərinliklərinə, ilkinlik və pak, təbii mövcudluq dövrlərinə qayıtdıqca həqiqət və doğruluq instinktinin güclənməsi, əksinə, irəli, daha doğrusu geri, bizim günlərə qayıtdıqca qeyri-həqiqinin, yalan və saxtakarlığın artmasını, güclənməsini təsadüfi hesab etmək olmaz. Dövlət və ideologiyalar, eksistensial mübarizə və mənafe toqquşmaları kəskinləşdikcə insan həqiqətdən, gerçək və təbii harmoniyadan uzaqlaşmış, yalan və riyanı sanki zəruri bir sənət kimi, mövcudluq və yaşam kimi mənimsəməyə məcbur olmuşdur. Təəssüf ki, həqiqət əslində saxta ideal adlanan zaman-zaman insanlıq və insanın arzuları ilə ziddiyyət təşkil etmiş, ciddi müqavimət doğurmuş, zəiflərin bərabərlik duyğusunun, bərabərlik axtarışının fəal şəkildə dəf olunması ilə müşayiət olunmuşdur. Bəşəriyyət inkişaf və tərəqqi yolu ilə irəlilədikcə, ictimai-iqtisadi formasiyalar bir-birini əvəz etdikcə bir çox süni, saxta sənət və fəaliyyət növləri meydana gəlmiş, bütöv bir “yalan xidmətləri”, yalan institutları şəbəkəsi formalaşmışdır. Biz yalan və saxtakarlığın, bir çox fəaliyyət, sənət, peşə növlərinə aid olduğunu qeyd etmişdik. İndi isə yalançı və yalana uğramış sözlərin, sənət, peşə və fəaliyyət sahələrinin daha geniş siyahısını təqdim edirik:

Dəllallar, diplomatlar, jurnalistlər, siyasətçilər, vəkillər, qəlp pul kəsənlər, fahişələr, alverçilər, aşpazlar, hakimlər, bank işçiləri, məşuqələr, xəfiyyələr, məxfi orqan işçiləri, dələduzlar, reklam sənayesi işçiləri, falabaxanlar, görücülər, fırıl-daqçılar, cadugərlər, fantast yazıçılar, gözbağlayıcılar, sinoptiklər, vergi məmurları, sığorta işçiləri və s.

Bunlar çox vaxt yalan danışır və ya onların dedikləri yalan çıxır.

Əlbəttə, bu peşə və məşğuliyyət növlərinin hamısını birmənalı şəkildə, bütün situasiyalarda yalançılıq sənətləri kimi lənətləmək də doğru olmaz. Məsələn, siyasətçilər, diplomatlar, jurnalistlər heç də həmişə yalan danışmır, onların düz danışdığı vaxtlar da olur. Lakin inkaredilməz bir həqiqətdir ki, həmin anlayışların, sözlərin hər birinin semantikasında bir aldanış, aldadıcılıq elementi olduğu

kimi, göstərilən sənət növləri də bütöv halında həqiqət, səmimiyyət konvensiyasının tam pozulmasına əsaslanmır. Yalan bilavasitə verbalizmin, qeyri-aşkar dil işarələrinin qüsurları kimi özünü göstərir. Dil hərəkətləri olaraq yalançı dediyimiz adamların ünsiyyət davranışını hadisələrə saxta, tərəfli münasibət, qeyri-həqiqət aktları kimi qiymətləndirmək olar. Dil istifadəçisi dərk etmə prosesində ilkin termlərdən, ümumi-ortaq linqvistik qiymətlərdən istifadə etsə də doğruluğun qiymətlər çoxluğunun geniş dairəsində hərəkət edir: nə qədər, nə dərəcədə həqiqi? Nə qədər yalançı? Nə qədər, neçə dərəcə, neçə faiz saxta, nə qədər, neçə fırıldaqçı? Həqiqətpərəst, o cümlədən də yalançı, yalana qulluq edən peşə və sənət adamları müxtəlif linqvistik qiymət dərəcələri altına düşür. Biri lap yalançıdır – gözünü qırpmadan, utanıb qızarmadan yalan deyir, “tamamilə yalan deyir”. Biri canını qurtarmaq üçün xəfif, qorxaq, mülayim, mötədil bir yalan quraşdırır, o “bir az yalan” danışır, “lap az yalan” danışır, “o qədər də düz danışmır”. Biri təpədən dırnağa qədər fırıldaqçıdır, dələduzdur; tamam, “yüz faiz yalançıdır”, “ağ yalan” danışır, başqa birisi satılmayan, xarab malını satmaq üçün “bir az” yalan, “lap az” yalan uydurur. Həyat mürəkkəb, reallıqlar, alternativlər isə çoxdur. Biz kənar ölçüləri diametral əksliklər, mütləq dəyişməz hədlər kimi qavramaqla dərk etmənin yanlışlığını əvvəlcədən stimullaşdırmış, təfəkkürümüzü genişlikdən məhrum etmiş oluruq. Özümüzü, sözüümüzü dar çərçivəyə salmış oluruq.

Siyasət, ideologiya və təbliğat insanları bilərəkdən birtərəfli, qeyri-dialektik idrak və düşüncəyə sürükləyir, növbə-növ yalan, aldanış paradigmaları quraşdırır. Qeyd etdiyimiz kimi, Sovet dövründə bütün siyasi Büro, müttəfiq respublikaların Mərkəzi Komitə katibləri, Birinci katiblər, Xarici İşlər Nazirliyi, Hüquq-Mühafizə orqanları, Mərkəzi Seçki Komissiyası, Yazıçılar İttifaqı, Müdafiə Nazirliyi, irilixirdalı bütün “ədalət məhkəmələri”, Qəbul Komissiyaları, Təhsil Nazirliyi və s. belə yalan və manipulyasiya, təsisatları kimi fəaliyyət göstərdi. Bu və buna bənzər təşkilatlar, qurumlar, qurğular tarix boyu, doğrudur, müxtəlif adlarla eynilə təkrar olunur. Onlar mövcud ideologiyanın, yəni öz dövründə inhisara alınmış yeganə Həqiqətin, yeganə Doğrunun keşiyində ayıq-sayıq dayanır, özlərini bütövlüklə bu Həqiqətin, daha doğrusu, sonrakı dövrlər üçün global Yalanların qorunub salanmasına həsr edirlər. Tarixi təcrübə göstərir ki, hər bir böyük-kiçik hərfli Həqiqətin, daha doğrusu həqiqət yalanının özünəməxsus mühafizə-aldanış bazası olmasa, o çox çəkmədən mövcudluğunu itirər, yaşamaq və yaşatmaq haqqından məhrum olar. Dünya tarixini ən müxtəlif səviyyələrdə həqiqət-yalan paradigmasının dəyişməsi tarixi kimi xarakterizə etmək olar. Bunu yalnız həqiqət və aldanışların özləri haqqında yox, həqiqət və yalan sözləri haqqında da demək olar. Beləcə dillə, ifadə olunan dildə əks olunan və bəlli bir zaman üçün sabitləşən, “Həqiqət” və “Yalan” konseptləri bütün ziddiyyətləri, xaotik anlamı ilə düşüncələri, fikirləri işğal edir. Bu mənada müasir dövrdə aksiologiyanın, qiymətləndirmənin böhranından danışmaq olar. (Görünür, şüurlarda kök salmış, daşlaşmış bu yalançı, aldadıcı aksiologiyayı dəf etmək yaxın gələcəkdə də o qədər asan olmayacaq). Qavrayış prosesində göstərilən linqvistik qiymət dərəcələrinin, doğruluq dəyişəninin hədlərinin (“yalan” da doğruluq dəyişəninin hədlərindən biridir) dəqiq və ya heç fərqləndirilməməsi dil işarələrinin qeyri-səlisliyinin əsas mənbələrindən biri kimi çıxış edir.

Əgər dil, semantika, məsələn, siyasi xadimin, diplomatın, nüfuzlu dövlət məmurunun yalanını, fırıldaqçılığını, məsələn, öz bədənini satan, satmağa məcbur olan qadının, yaxud pul qazanmaq istəyən dələduzun, dəllalın yalanından seçib ayıra bilmirsə, fərqləndirə və qiymətləndirə bilmirsə, ifadə, təsbit edə bilmirsə, bu onun günahı deyil. Çünki dil ünsiyyət prosesində insanı əvəz və təmsil edir, onun qüsurlarını, nöqsanlarını da özü ilə gətirir. Dil işarələrinin mənasını ümumilikdən, yaygınlıqdan çıxarmaq, konkretləşdirmək, dəqiqləşdirmək və aydınlaşdırmaq artıq kontekstin, mətn semantikasının üzərinə düşür.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə yalan və yalançılıq, saxta münasibət və saxtakarlıq öz aksentlərini də dəyişir. Məsələn, bizim hamımızın keçdiyimiz dəhşətli sovet rejiminə, kommunist riyakarlığına münasibətdə yalan və yalançılıq siyahısını belə genişləndirmək olar.

Siyasi büro üzvləri (onların çoxu özləri inanmadan kommunizmin bütün dünyada qalib gələcəyini elan edirdi), çox vaxt yalan danışmağa məcbur olan dövlət məmurları, nazirlər, 100 faiz mənimsəmə, plan verən nazirliklər, o dövrün bütün "ictimai fənn" müəlliməri, mühazirədən sonra günahını yumaq üçün məscidə, ya kilsəyə gedən ateistlər, kolxoz sədrləri və sovxoz direktorları, pambıq qəbulu məntəqəsinin işçiləri, hər yüz qoyundan 180 bala alan qəhrəman ata-çobanlar, qapançılar, iş dayandırılmasın deyə yanlış məlumat verən hava bürosu işçiləri, təbii fəlakətləri camaatdan gizlədən seysmoloqlar, təbliğatçılar, məsul katiblər, yazıçılar, jurnalistlər, qəbul imtahanı götürən ali məktəb müəllimləri, müfəttişlər, pionerlər, oktyabryatlar (şüurlu həyata qədəm qoymamış balaca vətəndaşların aldadılması sovet dövrünün ən böyük rəzalətlərindən biri idi), diktorlar, radio və televiziya işçiləri, müharibə dövrünün generalları, mətbuat xidməti işçiləri, sovet ideoloqları, filosoflar, sosialist realizmi sənətkarları, yazıçılar ittifaqı, qıtlıq dövrünün mağaza müdirləri, alverçi və satıcıları, heç gözünü qırpmadan müdirin yerində olmadığını deyən gözəl katibə, müttəfiq respublikalarda sanki yalanın sayı azalsın deyə yerli xalqla ünsiyyət saxlaya bilməyən rusdilli köməkçilər, siyasi icmalçılar, seçki məntəqələrinin işçiləri, statistika idarəsinin rəhbərləri, sovet ittifaqının guya heç bir dövlətin daxii işlərinə qarışmadığını elan edən xarici işlər nazirliyinin məmurları (şəfirlər, uzun illər "çürüməkdə və ölməkdə olan" kapitalizmi ən ləyaqətsiz sözlərlə təhqir edib, dünya gerçəklərini, hətta elmi-texnoloji kəşfləri, innovasiyaları ölkə vətəndaşlarından gizlədən ekspertlər və s. və sairə.)

Yalançı ideologiya, bic, qeyri-təbii doğuşdan törəmiş dövlət və dövlətçilik özü ilə labüd olaraq bütöv bir yalanlar sistemi, yalançılar ordusu gətirir.

Siyasi diskursda yalan və dil aldandıqları ideologiya ilə bilavasitə bağlıdır. Diskursda həmişə ideologiya var [6, 29]. Əgər birinci şəxs, diktator və ya lap demokrat yalan danışarsa, bütün drujina, partiya funksionerləri, adi üzvlər, təəssübkeşlər bu yalana, bu qeyri-həqiqət xoruna qoşulmağa məcburdur. "Həqiqət" və "yalan" sözlərinin denotasiya və semantik qeyri-şəffaflığı və qeyri-dəqiqliyi həmin anlayışlarla istənilən şəkildə manipulyasiya etməyə imkan verir.

Ifrat praqmatizm dilin bütün potensial imkanlarının maksimum dərəcədə səfərbərliyə alınmasına gətirib çıxarır. Dildə yeni sərhədlər müəyyənləşdirir. Adlandırmanın, denotasiyanın dəqiq, aydın müəyyənləşmə bilməməsi, qeyri-müəyyənliyi, koqnitiv axtarıqların mücərrədliyi, bir çox hallarda aşkar səmərəsizliyi lin-

quistik qiymətlərin də qeyri-səlisliyi, qeyri-aşkar, yaygın anlayışların meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Paradoksal haldır ki, dilin ifadə imkanlarının, dil işarələrinin ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə səviyyəsi, əksinə, daha çox qeyri-səlis, qeyri-müəyyən, türklərin təbirincə desək, bulanıq çoxluqların meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu zəmində belə yaradıcılıq, reallıq axtarışları çoxlu yanlış düşüncə və fikir modellərinin, təxmini, natamam mühakimə elementlərinin yaranması ilə nəticələnir. Sözügedən tarixi dövrdə nasional-sosialist “mifologiyasına” aid aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq: irqçilik nəzəriyyəsi (Rassentheorie) furerə münasibətin hüquqi məzmun kəsb etməsi ideyası, alman elmi (die deutsche Wissenschaft), alman fizikası (die deutsche Physik), etnik seçkinlik, yəhudilərin bütün dünyada baş verən pisliklərin mənbəyi olması kimi bədnam düşüncə modeli, germanların anqlosakson irqinin guya ən mükəmməl kəllə-beyin quruluşuna malik olması haqqında Ştrayxer “həndəsəsi”, arilərin məğlubedilməzlik mifi, guya xalqın iradəsini ifadə etdiyi üçün faşizmin ən yüksək demokratiya forması olması ideyası, fikir pluralizminin, bütövlükdə partiyaların və ideologiyaların müxtəlifliyinin bölücülük elementləri olması düşüncəsi, pozitiv xristianlıq, öncül xalq (das Vorvolk), milli müxalifət hökuməti (eine Regierung der “nationalen Opposition”), irqi seleksiya (Rassenselektion), hakim (ali) irq (die Herrenrasse), Nitşedən alınan və təhrif olunmuş mənalarda anlaşılan Über-und Untermensch (fövqəlinсан, aşağı insan), az dəyərli (ucuz) irqlər (minderwertige Rassen), həyati ərazi (Lebensraum), almanların yaşadığı ərazinin darısqallığı (die Überbevölkerung), alman xristianlığı (Ein deutsches Christentum – ist Kampf!), yəhudi etiqadına yox, öz təbiətinə, öz qanına inanmağın vacibliyi ideyası, Hitler ilə İsa peyğəmbəri, nasional-sosializmlə dini eyniləşdirmək, onları “irq” təlimində birləşdirmək düşüncəsi, tənbel sülh (der faule Frieden), təbii seçmənin insan münasibətlərinə şamil edilməsinin vacibliyi fikri, faşist qoşunlarının “alman sülh orduları” adlandırılması (das deutsche Friedensheer), möcüzəli silah (Wunderwaffe), xalq hücumu, elliklə hücum (Volksturm), total səfərbərlik, total müharibə (totaler Krieg), alman xalqının spontan iradəsi/yəhudi qırğınları belə adlandırılırdı) və s. Beləliklə, yanlış sözlər, yaygın, yayılan işarələr işlənə-ışlənə, yalançı, qeyri-şəffaf ideologiyaların tərkib hissəsinə çevrilir, onların əsaslarını, təməlini formalaşdırır. Və şərin xidmətinə keçir.

Mübaligəsiz demək olar ki, intellektual və estetik mədəniyyətin ən yüksək zirvələrini fəth etmiş alman xalqı yalnız faşizmin, insana nifrət ideologiyasının deyil, həm də dağıdıcı, qudurğan verbalizmin, yalan diktaturasının qurbanı oldu.

Yaygın söz və ifadə stereotiplərini insanın beyninə yeritməklə hadisələrin, gerçək proseslərin əsil mahiyyətini unutturmaq, insanları aldatmaq, çaşdırmaq məharəti, güclü, dəqiq, düşünülmüş, sonda sarsılmaz reallığa çevrilmiş ideoloji sistemlərdə artıq adi, texniki bir məsələyə çevrilir. Qalan yük linqvistik mexanizmlərin, sintaksisin üzərinə düşür. Sözü aldadıcı və təlqinedici potensialının əsil həqiqət və inama, nümunə gücünə söykəndiyi cəmiyyətlərdə, xüsusilə millətçilik və milliyətçilik psixologiyası zəminində real təsir və güc imkanları kəsb edir. Qeyri-verbal mexanizmlərlə verbal mexanizmlər vahid istiqamətdə birləşdikdə qarşısı alınmaz olur. Bunu siam əkizləri kimi bir-birinə oxşayan kommunist və faşist ideologiyasının uğurları bir daha təsdiq etməkdədir. Müəyyən tarixi dövrlərdə, ideologiya və məqsədlərin radikallaşdığı, xüsusilə kəskinləşdiyi zamanlarda

dilin, anlayışların da nəzarətdən çıxması, fetişləşməsi prosesi qaçılmaz olur ki, bu da son nəticədə böyük fəlakətlərə gətirib çıxarır, sabit paradigmalardan uçuşub dağılmasına səbəb olur. Məlumdur ki, hər hansı bir hadisənin öz-özünə qarşı çevrilməsi, özünü bərtərəf etməsi üçün onun böhran həddinə gəlməsi şərtidir. İdeoloji vakuumun, tənbel, ölgün siyasi xəttin hökmranlıq etdiyi dövrdə isə dini fanatizmin rolu artır, o, sosial-siyasi fanatizmlə birləşir. Daha doğrusu, bunlar dinə çevrilir. Ümumiyyətlə, dilin ifrat müstəqilliyi, gerçəklikdən uzaqlaşması, dünyanın xeyli yanlış, dəyişmiş, dəyişdirilmiş, deformativ görünüş və anlamını formalaşdırır, verbal işarələrinin çoxmənalılığını, funksionallığını artırır. Bu ona bənzəyir ki, gözü bağlanmış və ya beyni uyuşdurucularla keyləşdirilmiş insanları müəyyən, mənfi, ya müsbət meyllərə təhrik etmək daha asan və səmərəli olur. İşarələrinin axıcılığı və yaygınlığı, sintaktikanın mütəhərriqliyi və elastikliyi bütövlükdə dili qeyri-sabit bir idrak və ünsiyyət vasitəsinə çevirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, sosial-siyasi vəziyyətin xüsusilə ağırlaşdığı, kəskin şəkil aldığı dövrlərdə həyatın bütün sahələrində qeyri-dəqiq, yaygın, bəzən mistik, mifik anlayışlar, sözlər yaranır ki, bu da dildə aldanış elementlərini gücləndirir, gerçək dəyərlərin ifadə olunmasına mane olur. İnsan həyatının qeyri-sabitliyi və kövrəkliyi, eksistensial böhran və çətinlikləri, problemləri daha asan həll etmək vasitəsi olan yalan da tərəfgirliyə, siyasi mövqe və münasibətlərdə təəssübkeşliyə marağı artırır. Dil – hər bir xalqın keçdiyi həyat və mübarizə yolunu bir güzgüdə olar kimi bütün sınıma və təhrifləri ilə, tərəddüd və ziddiyyətləri ilə əks etdirir.

Əgər keçmiş dövrlərə sadələşmə, təbiət və cəmiyyət hadisələrini düzgün qavraya bilməmək yanlışlığı, səhv və yanlışlıqlara səbəb olurdusa, müasir dövrdə, əksinə, intellektual xaos, biliklərin, informasiyaların çoxluğu, dərk etmə obyektlərinin mürəkkəbliyi və analitizmi aldanışların mənbəyinə çevrilir. Beləliklə, qeyri-dəqiq, yanlış, qeyri-adekvat adlandırmalar müasir dillərdə də davam etməkdədir. Bəlkə daha ciddi və mürəkkəb şəkildə, daha sürətlə davam etməkdədir. Dil düzxətli, rəvan şəkildə deyil, izafi yüklənmə, fəal dönmə və qayıtmalarla, hər tarixi anda özünəməxsus dərk etmə çətinlikləri ilə, onları dəf edə-edə öz mövcudluğunu sürdürür, irəliləyişini, fəaliyyətini davam etdirir. Bu yolda hər cür ağırlaşmalara, mürəkkəbləşmələrə, çirklənmə, arınma və korşalmalara, həm də təhriflərə məruz qalır. Dilin inkişafı bu xaos və qeyri-müəyyənliklər, qeyri-aşkarlıqdan keçir.

Professorlar və ekspertlər dili daha artıq korlayırlar – məşhur alman alimi, publisisti, almanların “dilimizin patriarxı” (Sprachpapst) adlandırdıqları Volf Şnayderin qəti qənaəti belədir: (“Professoren und Experten verschlimmern sie die Sprache noch [2, 26]. O yeni bir savadsızlıq dövrünün başlanmasından xəbər verir [2, 10]. Məşhur tədqiqatçının fikrincə bəşəriyyətin inkişaf və tərəqqisi dilin, adlandırmanın, işarələnmənin vəziyyətini yaxşılaşdırmamış, əksinə, onun problemlərini daha da kəskinləşdirmişdir. (Bizcə burada yeni “savadsızlıq dövrünün” başlanmasından deyil, daha çox idrak və anlamın ziddiyyətlərindən, pragmatik və manipulyativ sərbəstlikdən, dil şüurunun irrasionallığından danışmaq daha doğru olar.) Başqa bir görkəmli alman dilçisi Frits Mautner dildəki xaos və səliqəsizlikdən bəhs edir. “Dil milyardlarla məzlum insanların əməyi ilə hazırlanmış pis bir əl işidir. Onun qurulması böyük bir şəhərin yaranması kimidir: otaq-otaq, pəncərə-pəncərə, mənzil-mənzil, ev-ev, məhəllə-məhəllə böyüyür və bunlar hamısı iç-içə

dayanır, bir-birilə bağlanır, bir-birinin qoynunda qərar tutur [2, 17]. Dildə aldadıcı, dolaşıcı, qeyri-dəqiq sözlərin, ixtiyari, zorakı adlandırmaların, obrazlı şəkildə desək, “qanunsuz tikililərin” sayı nəinki azalmır, əksinə, daha da artır.

V.Şnayder aşağıdakı linqvistik alogizmləri, qeyri-dəqiq, natamam, yarımqıq, yarıcan sözləri də misal gətirir: Aufzug (lift, yuxarı çəkən, aparıcı qurğu), Fahrstuhl (lift, hərəkət edən stul), Rollstuhl (fırlanan stul), Mittagspause (nahar fasiləsi), Kaffemühle (qəhvə dəyirmanı, qəhvəüydən), Windmühle (su dəyirmanı), Gefängnisstrafe, Freiheitsstrafe, Entspannung, Entrüstung, Lebensgefahr, Todesgefahr, Ausschwitzlüge və s. [2, 10]. Alimin fikrincə bu sözlər dil konvensiyasına şərti olaraq qəbul edilir və ya ünsiyyətdə, dil sistemində işlənmə ənənəsi üzrə sabitləşdiyi üçün birmənalı şəkildə başa düşülür. Əsl həqiqətdə “lift” anlayışı Aufzug yox, Auf-und Abzug adlanmalı idi, çünki lift adamları yalnız yuxarı qaldırmaq üçün işlənmir, həm də aşağı daşıyır, aşağı-yuxarı hərəkət edir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, yuxarıya qalxmaq və qaldırmaq liftə münasibətdə daha aparıcı, vacib funksiya olduğundan həmin motiv üstünlük əldə edir, həmin tipik əlamət “dil tenderini” udmaqla nəticələnir. Fahrstuhl – yəni sürətlə yerişən, hərəkət edən stul, fəqət “stul” necə hərəkət edə, səyyar ola, yerişə bilər? Bu necə stuldur ki, yerişir, hərəkət edir? Yaxud “üzən məzənnə” sayaq bir yerdə durmur. Belə suallar ilkin motivliyin doğruluğunu, tamlığını şübhə altına alır. “Fırlanan stul” mənasını verən Rollstuhl da onun kimi “Nahar fasiləsi” (Mittagspause) sözünün kökündə tamamilə yanlış, qeyri-təbii qavrayış və anlam dayanır. Məgər biz bütün gün ərzində aramsız, durmadan nahar edirik ki, sonradan da fasilə verək?! Kaffemühle-Windmühle sözləri ilə əlaqədar V.Şnayder oxucuya belə suallar verir: Kaffemühle qəhvəni üyüdür, bəs Windmühle (su dəyirmanı, su ilə çəkilən, işləyən) nəyi üyüdür?! [2, 10] Arbeitspause, Atempause sözlərinin iç qatında belə bir motiv gizlənir ki, birinci birmənalı şəkildə işə, işləməyə ara verməyi ifadə edir, ikincisi (hərfi “nəfəs fasiləsi”) ümumiyyətlə bu anlamda mümkündürmü? Nəfəs almağa, məsələn, “nahar fasiləsində” olduğu kimi, ara vermək olurmu?

Digər misalları nəzərdən keçirək.

Lebensgefahr-Todesgefahr cütlüyündə birinci söz həyatın təhlükələrini ifadə edir, bəs ikinci söz (“ölüm təhlükəsi”) hansı təhlükəni nişan verir? Daha ölümdən artıq, ölümdən o yana nə təhlükə ola bilər? Ölmək təhlükəsi başqa məsələ. Qeyd etmək lazımdır ki, dillərin, xalqların çoxu bu söz və ifadələri heç düşünmədən bir-birinə ötürür, qeyri-dəqiqlik, təxminilik tərcümədə yalan və aldanışlar mübadilə edir, tərcüməni yanlışlıq sənətinə çevirir. Ümumiyyətlə, mürəkkəb sözlərdə motivlik imkanları artsa da, qeyri-səlislik və yaygınlıq, şərtlilik əlamətli daha güclü olur. İki sözün, bəzən üç-dörd sözün (bu, alman mürəkkəbləşmələri üçün daha səciyyəvidir) sıralanması, bir araya gəlməsi, həm də bəzən yanlış olaraq bir araya gəlməsi, motivin dəqiq aydınlaşmaması yaranan yeni leksik vahidin məna tutumunu yaygınlaşdırır, semantik strukturu, nominasiyanı dumanlara qərq edir. V.Şnayderin fikrincə Ausschwitz-Lüge sözü (Osvensim yalanı) ikili anlam doğurur – belə bir hadisənin olması yalandır, yoxsa bu haqda deyilənlər? Avropa dillərində müasir dəhşətli xəstəliklərlə (xərçəng, gics) proqnozların doğrulmasını əslində yanlış olaraq “pozitiv” (müsbət) sözü ilə ifadə edirlər. Bu tibbdə artıq qəbul olunmuş bir praktikadır. Əgər laboratoriyada, məsələn, gics virusunun olduğu təsdiqlənibsə,

almanlar belə deyirlər: “Der Test ist positiv.” (Təcrübə müsbət nəticə göstərir/nəticənin müsbət olduğunu göstərir.) – Nəticə müsbətdir. Şübhəsiz ki, burada neqativ/mənfi indeksi sözü gözləyişlə daha çox uyğun gəlir. Azərbaycanlıların dediyi “Qarabağ yalanı”, “Erməni genosidi yalanı” da belə ikili anlaşma təhlükəsi yaradır. Yalan olan nədir, Qarabağda baş verən hadisələr, yoxsa ermənilərin gerçək tarixə uyğun gəlməyən uydurmaları? Yaxud onların bu haqda bütün dünyaya car çəkdiqləri patoloji isterika, saxtakarlıq? İfadə özündə “yalan ” elementi, yanlışlıq virusu daşıyır. Yaxud, “cangüdən” sözünü götürək – “Leibwächter”. Məlum iş sahibi heç kəsin canını – filanını güdmür, sadəcə olaraq təhlükəsizliyinə cavabdeh olduğu adamı qoruyur. “Mühafizə xidməti” mənasını verən söz birləşməsi haqqında da eyni sözləri demək olar. Əvvəla “mühafizə xidməti” bircə canı qorumur, mühafizə etmir (sözün təkdə gəlməsinə fikir verin – nə olsun ki, dildə təkin cəm yerinə işlənməsi modeli var), ikincisi yenə də söhbət yalnız və yalnız maddifiziki mühafizədən deyil, daha çox təhlükəsizliyin, şəxsi güvənliyin qorunub saxlanılmasından gedir. Alman dilində çətin bir söz var: Schienenersatzverkehr. Schiene – dəmir yol (xətti), Ersatz - əvəz, əvəzedici, Verkehr – nəqliyyat. Lakin bu söz yeni yol çəkildikdə hərəkətin dayanmaması üçün ehtiyat yol kimi müvəqqəti dəmir yol xətti mənasında anlaşılır. Müasir Azərbaycan dilində işlənən “qadın azadlığı” ifadəsinin əsl azadlıq və xoşbəxtlik ideali ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Qeyri-demokratik ölkələrdə “söz azadlığı” da sözdən başqa bir şey deyil.

Müasir Azərbaycan türkcəsində işlənən “əməkhaqqı” mürəkkəb sözü “maaş”, “aylıq” sinonimlərindən fərqli olaraq anlayışı adlandırmaq, təsbit etmək funksiyasını heç on faiz də yerinə yetirmir. (Hələ digər bir çoxluq elementi – “donluq” sözü də var). Bir çox keçmiş sovet respublikalarında müstəqillik dövrünün əvvəllərində bu “əməkhaqqı” çəkilən real zəhmətin heç təxmini də olsa, pul ekvivalenti deyildi. Keçid dövrü dediyimiz dövrdə bəzi işçilər kobud şəkildə desək, cəmi-cümlətəni “2 şirvan” “7-8 Məmməd” əməkhaqqı alırdı (burada qrafikanın qeyri-səlisliyi ideyası da gündəmə gəlir – nə edək “Məmməd” sözünü, “Məhəmməd” sözünü böyük yazıq, yoxsa kiçik?, bizə Vətən, Dövlət bəxş etmiş kişini bir az da kiçildək?)... Halbuki bu dövrdə 1000 dollarla maaş, “əməkhaqqı” alan minlərlə yaltaqlar, avaralar, satqınlıqlar, dövlətə milyon dollarla ziyan vuran rüşvətxor, korrupsioner məmurlar var idi. Əslində onların o qədər asan olmayan “əməyi” müqabilində bu da əsl, həqiqi, ədalətli hesablanmış “əməkhaqqı”, “zəhməthaqqı” deyildi, çəkilən zəhmətə, görülən “böyük işə” tam adekvat bir məbləğ deyildi. Əslində dil, ən zəngin dil belə əmək, əməkhaqqı, xidməthaqqı və s. bu növ verbal “fədakarlıqlarla” bağlı ifadə çoxluqlarını birər-birər hesaba almaq, hesablamaq işarələmək gücündə deyil. Buna dilin praqmatizmi və qeyri-praqmatizmi eyni dərəcədə mane olur. Sistem bəlkə də imkan verir, lakin norma müqavimət göstərir, tərəddüd edir.

Siyasi diskursda denotasiyaların qeyri-şəffaflığına, qeyri-müəyyənliyə əsaslanan adlandırmalar bütöv bir sistem təşkil edir. Sadə təkişarəli leksik vahidlərdən fərqli olaraq törəmə kompleks strukturlarda yayılanlıq azalmaq əvəzinə əksinə daha da güclənir. Bu, heç şübhəsiz, həm də semantik yaygınlıq və qeyri-aşkarlıqla bağlıdır.

Semantik motivliyi ilə daha çox seçilən alman dilinə aid aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək.

Arbeiter- und Bauern – Staat – fəhlə-kəndli hökuməti;

Arbeiter-und-Bauern-Macht –fəhlə-kəndli hakimiyyəti;
Blockfreiheit (hərfi) – blok azadlığı (bloklara qoşulmamaq siyasəti);
Erstschlagdoktrin – ilk, birinci (qabaqlayıcı) zərbə doktrinası – belə düşünmək olar ki, dil konvensiyə nəzərə alınmazsa, bu doktrinanın mahiyyəti budur ki, ilk zərbəni endirməyə icazə verilir;

Freie Deutsche Jugend – Azad Alman Gəncliyi Halbuki Almaniyanın tarixindən bilir ki, ADP sadəcə olaraq sovet işğal zonasının adı idi və alman Azad Gənclər İttifaqı da “alman komsomolundan”başqa bir şey deyildi;

Freie Demokratische Partei(FDP) – Azad Demokrat Partiyası (“azad” və “demokrat” sözləri taftoloji effekt yaradır;) həm də öz həqiqi mənalərini əks etdirmir;

Freihandel – Azad ticarət (belə görünür ki, hər şeylə və hər yerdə istənilən kimi ticarətə, alverə icazə verilir.);

Freilassen – azadlığa buraxmaq (bəs azadlıq olmayan cəmiyyətlərdə necə, məhbusları hara buraxırıq?);

Friedliche Koexistenz – dinc yanaşı yaşamaq; adlandırmada ziddiyyət var – dinclik olan yerdə yanaşı yaşamaq və yanaşı yaşamaq və yanaşı yaşamaq olan yerdə dinc oturmaq mümkün deyil;

Friedensoffensive – sülh hücumu; sözdə ziddiyyət var. ... “sülh” sözü ilə “hücum” sözü uyuşmur;

Friedenslager – sülh cəbhəsi; belə düşünməyə əsas yaradır ki, guya Krieglager – yəni bir müharibə cəbhəsi də varmış;

Gastarbeiter – qonaq fəhlə; guya ki, fəhlə işləməyə gəlməyib, qonaq gəlib;

Gegenplan – qarşı, əks plan; sözdə elə bir təsəvvür yaşayır ki, sanki plan özü nəyəsə qarşıdır, nəyinsə əksinə və ya kiminsə acığına olaraq düşünüülüb;

Gesamteuropaisch – ümumavropa (sifət kimi) guya istisnasız olaraq bütün Avropa dövlətləri əhatə olunur);

Gleichberechtigung – bərabər hüquqluluq; insanların hamısının, xüsusilə qeyri-demokratik ölkələrdə, bərabərliyinin mümkünlüyü ideyası, ümumiyyətlə, fiksiyadır; təbiətin ahənginə, biologiyanın qanunlarına ziddir;

Gleichheit vor dem Gesetz – qanun qarşısında bərabərlik; bu tezis hətta totalitar rejimlərin qanun kitablarında da var; bir çox Asiya və Afrika ölkələrində prezidentlə, baş nazirlə başqaları qanun qarşısında necə bərabər ola bilər;

Informationsaustausch (informasiya mübadiləsi) - halbuki elə fəaliyyət sahələri var ki, əksinə, insanlar bir-birini çaşdırmağa çalışır, bu bir məqsəd olaraq qarşıya qoyulur, dil mübadilədən çox, nitqə xidmət edir;

Kollektivbewusstsein – kollektiv süür; söz belə bir anlama da yol açır ki, kollektiv vahid süür və düşüncə tərzinə malik olur;

Klassenlose Gesellschaft – sinifsiz cəmiyyət; əslində isə sinifsiz cəmiyyət, ictimai, sosial müxtəlifliyin mövcud olmadığı cəmiyyət qeyri-mümkündür;

Berg-Karabach – Konflikt – Dağlıq Qarabağ konflikti; ilk dövrlər rusların və avropalıların məlum hadisələri Azərbaycana qarşı müharibə, separatçı hərəkət deyil, sadəcə bir konflikt olduğunu ictimai süura yeritmək təşəbbüsləri və bunun yanlış dil forması;

Zusammenarbeit – birgə iş, əməkdaşlıq; guya hamı bir yerdə toplaşib eyni işi görür;

Konzentrationslager, Umschulungslager – hərbi düşərgə; guya ki, sadəcə olaraq adamların bir yerə toplaşdığı yer və ya onların tərbiyə edilməsi məqsədilə birləşdikləri adi bir məkan;

Kurzarbeiter – bir yerdə qısa müddətə işləyən adam; elə təsəvvür də yarana bilər ki, guya söhbət törə, bəstəboy fəhlədən gədir;

Legitime Rechte – legitim hüquqlar; dil məntiqsizliyi – hüquqi olan hər şey onsuz da legitim deyilmi?

Leichtindustrie/Schwerindustrie – yüngül sənaye/ağır sənaye; sənayenin yüngülü, ya ağır olarmı? Amma hər şey aydındır, söhbət son məhsulun təyinatından gədir;

Mitstreiter – silahdaş; hərfi: bir yerdə dolaşan, mübahisə etməkdə kömək edən; söz səhv təsəvvürə, ilkin emosional təəssüratın yanlışlığına əsaslanır;

Streitkräfte – silahlı qüvvələr; hərfi: dalaşqan/davakar qüvvələr – sözdə aşkar aqressiya, siyasi kriminal var; guya ki, bu qüvvələr mütləq dava aparmalıdır;

Nichtregierungsorganisationen – qeyri-hökumət təşkilatları; elə təsəvvür yaranır ki, bütün təşkilatları yalnız hökumət yarada bilər;

Niemandland – neytral zona; guya ki, heç kəsin yaşamadığı, yaşayışın olmadığı bir məmləkətdən və ya ərazidən söhbət gədir;

Ölländer – neft ölkələri; əsl həqiqətdə isə söhbət neft çıxarılan, neft-yağ istehsal edən ölkələrdən gədir;

Die Liberaldemokratische Partei – Liberal Demokrat Partiyası; məsələn, Jirinovskinin partiyasına münasibətdə bu adın yalanı aşkarca üzə çıxır, bu, demokratiya və liberalizmlə heç bir əlaqəsi olmayan əsil ekstremist və ifrat faşizm partiyasıdır; (siyasi partiyaların çoxunun adında yalan gizlənilir);

Politik der Verständigung (anlaşma siyasəti) – cəfəng bir taftaloji düşüncə - siyasətin baş məqsədi son nəticədə anlaşmaya nail olmaq deyilmi? Siyasətin baş məqsədlərindən biri də elə yalan danışmaq, yalanı həqiqət kimi qələmə verməkdir;

Das Recht aufs Leben – yaşamaq (həyat) hüququ; qurama bir anlayış – yaşamaq insanın hüququ yox, onun bilavasitə mövcudluq haqqıdır, təbii vəziyyətidir;

Rückwärtsentwicklung – hərfi: geriyə inkişaf; inkişaf həmişə irəliyə getməyi nəzərdə tutur, geriyə inkişaf olarmı? “gerigetmə” daha adekvat variant ola bilər;

Säuberung – təmizləmə; Almaniyada faşizm dövründə, SSRİ-də 1937-39-cu illərdə bu adla milyonlarla təmiz, vicdanlı adamlar repressiyanın qurbanı oldu; bu işarə tamamilə özünün əks mənası ilə bərabərləşdi;

Schattenkabinett -kölgə kabineti; kölgədən və ya kölgədə də kabinet olarmı? Metafora mənanı yaygınlaşdıraraq, sözün emosional yükünü önə çəkir;

Schwarzbuch – qara kitab; şübhəli, perspektivsiz adamların adlarının toplandığı kitab, siyahı; təbii ki, kitabın rəngi yox, onun mteaforik anlamı nəzərdə tutulur; Rəng simvolizmi önə önə çıxır, “qara siyahı” da bunun kimi;

Notwehr – zəruri müdafiə, özünümüdafiə; xüsusilə məhkəmə proseslərində şiddətə haqq qazandırmaq məqamında əsil yalan, manipulyasiya vasitəsi kimi geniş işlənilir;

Selbstkritik – özünütənqid; tamamilə kosmopolit, içsiz, mənasız bir söz; dünyada heç kim özünü həqiqi mənada tənqid etmir və özünün tənqid olunduğunu xoşlamır;

Nationalsozialische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) – Alman Nasional Sosialist Fəhlə Partiyası; bu partiya heç vaxt xalqa və Demokratiyaya, fəhlələrə məxsus olmayıb; digər tərəfdən, “milli” və “sosialist” sözləri gerçək anlamda bir araya gəlməyən sözlərdir;

Unabhängiger Staat – asılı olmayan, müstəqil dövlət;Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra müstəqilliyə can atan respublikaların xalqları başa düşdülər ki, ümumiyyətlə asılı olmayan, tam bağımsız, müstəqil dövlət yox imiş; hətta ABŞ və Rusiyanın özü də heç kəsdən asılı olmayan dövlətlər deyil;çox güvəndiyimiz Türkiyənin özü də istədiyini edə bilmirmiş;

Erwerbslosigkeit – işsizlik; belə çıxır ki, ümumiyyətlə iş yoxdur,adamların hamısı işsiz-gücsüz gəzir;

Berufskiller – peşəkar qatıl; elə təsəvvür yaranır ki, qatillik özü də bir peşədir, həmin şəxs öz peşəsinə uyğun iş görür və onun buna haqqı var və s.

Daha çox kalka yolu ilə Azərbaycan dilinə yol tapmış belə yanlış, qeyri dəqiq və müxtəlif yozumlara yol verə bilən söz və ifadələri də kifayət qədərdir. Ümumiyyətlə, kalka və tərcümə yayılanlığın, yanlış motivləşmənin əsas mənbələri kimi çixiş edir. Müq.ət:

qeyri-formal görüş – görüşün qeyri-formallığı, əslində forma xatirinə olmayan, rəsmi görüş anlamına daha uyğundur – bu ifadə dövlət xadimlərinin çox vacib, tələyüklü məsələləri həll etməsi üçün bir araya gəlməsi kimi anlaşılmalıdır; burada formallıq əks mənasında ictimai təşkilatların və ya ayrı-ayrı şəxslərin rəsmi görüşlər kimi anlaşılması daha doğrudur;

proletariat diktaturası - əslində yalnız işləməyə, əbədi zillətə, çətin əməyə məhkum edilmiş insanların formal hakimiyyəti; proletariatin əlində hakimiyyətin olması ağ yalan və siyasətdən başqa bir şey deyildir;

məzlum xalqlar - əsil həqiqətdə sovet təbliğatının çox sevdiyi bu ifadə həqiqəti adlandırmağa yox, sovet xalqlarını çaşdırmağa xidmət edirdi –o dövrdə sovet xalqlarından da hüquqsuz və məzlum bir xalq tapmaq çətin idi;

həmrəylik – insanların bir çox məsələlərdə mütləq mənada, tam eyni rəyə malik olması əslində yanlış bir dünyagörüş və anlamın nəticəsidir; tərkisilah - əsil həqiqətdə söhbət bütün silahlardan imtina etməkdən deyil, silahları, həm də müəyyən növ silahları azaltmaqdan gedir;

kolxoz təsərrüfatı – “kolxoz” elə rusca “kollektivnoe xozyaystvo” kalka yolu ilə düzəldilmiş bir sözdür və kollektiv təsərrüfat deməkdir; kolxoz təsərrüfatı “kollektiv təsərrüfatın təsərrüfatı” mənasına, daha doğrusu, mənasızlığına gəlir, taftaloji bir dil işarəsini ortaya qoyur;

fiziki şəxs - “şəxs” onsuz da fiziki-bioloji bir varlıq kimi anlaşılır və qarşısında bu qəribə təyin olmasa belə, öz mənasını reallıqdır, görünür “hüquqi şəxs”lə qarşılaşdırmada belə işlənir;qarşılaşma, kontrast mənə motivinə çevrilir;

hüquqi şəxs – bu ifadədə birinci element yalnız əks anlayışın – “fiziki şəxsin” mənası ilə qarşılaşmaya xidmət edir və metonimik bir anlam kəsb edir;

milli azlıqlar – söhbət heç də “milliliyin azlığından” deyil, azsaylı xalqlardan, əhalisi nisbətən az olan ölkə vətəndaşlarından gedir;

cinsi azlıq – sözün tərkib elementləri belə yanlış düşüncəyə yönəldir ki, söhbət seksual aktların az baş verdiyi statistik göstəricilərdən gedir, halbuki “sexuelle Minderheit”, seksualnoe menşinstvo mənasında sabitlik kəsb edir;

imkansız adam – məlumdur ki, işarənin mənası “heç bir imkanı olmayan” deyil, “imkanı az olan”, “kasıb, tavanasız adam” təsəvvürünə uyğun gəlir;

qardaş qəbri – elə düşünmək olar ki, söhbət qardaşın və ya qardaşların dəfn olunduğu yerdən gedir; çox adamın bir yerdə dəfn olunduğu yer mənasında anlaşılır;

fikir mübadiləsi – sanki insanlar tam eyni ardıcılıq və bərabər

kəmiyyətli fikirlərlə bir-biri ilə mübadilə edir, alış-verişdə bulunurlar və hamı dialoqda eyni intensivlikdə, bərabər zaman vahidində və statusda iştirak edir;

tərəqqipərvər bəşəriyyət – adlandırma belə bir yanlış və birtərəfli informasiyaya yönəldir ki, bəşəriyyətin bir hissəsi tərəqqi istəyən, digər bir qismi isə mütləq tərəqqinin, mütərəqqi olanın əksinə gedən olmalıdır;

cinayət hüququ – elə bil ki, söhbət cinayət etməyə hüquq verən qanunlar, səlahiyyətlər toplusundan gedir;

sərbəst şəər – guya ki, ümumiyyətlə heç bir formal-texniki qaydalara, qafiyə-ritm sisteminə tabe olmayan tamamilə amorf, xaotik bir poeziyadan söhbət gedir;

vətən müharibəsi - yalnız işarə kütləsinin dəyərləndirilməsinə

arxayın olsaq, elə təsəvvür hasil olar ki, vətənin öz daxilində aparılan hərbi əməliyyatlardan-kənardan gələn qüvvə ilə deyil, iç savaşlardan söhbət gedir;

ədalət məhkəməsi – anlayışın özü haqlı olaraq məhkəmənin düzgün, ədalətli aparılmasına şübhə doğurur; məhkəmə ilkin anlamda, mahiyyətcə ədalət institutundan başqa bir şey deyildir; digər tərəfdən, demokratik olmayan bir çox ölkələrdə ədalət məhkəmələri heç də həqiqi mənada ədalətin qorunmasına xidmət etmir, bəzən “sifarişlə işləyən”, işləməli olan əsl ədalətsizlik qurumları olaraq fəaliyyət göstərir;

müdafiə naziri – guya burada söhbət yalnız müdafiə olunmaqdan gedir, hücum əməliyyatlarının aparılmasına ümumiyyətlə qadağa qoyulur; faşistlər bu sözün əvəzinə (Verteidigungsminister) mərd-mərdanə Kriegsminister – “müharibə naziri” terminini işlədirdilər; digər tərəfdən, hətta nüvə arsenalına sahib olan bugünkü super dövlətlərin müvafiq nazirliklərini heç də “müdafiə naziri” adlandırmaq gerçəyi ifadə etmir;

dövlət ittihamçısı – elə anlaşıla bilər ki, söhbət dövlətin nədəsə ittiham olunmasından gedir;

cərimə meydançası – sanki bu əraziyə daxil olan hər kəs cəzalandırılmalıdır və heç kəsin həmin əraziyə daxil olmağa ixtiyarı yoxdur;

milli pedaqogika – ilk baxışda elə anlaşılır ki, söhbət ayrıca bir bilik sahəsindən, milli pedaqogika “elmindən” gedir; əsl həqiqətdə isə bu termin təlim-tərbiyə prosesində müəyyən bir milli zəmində istifadə olunan üsulların spesifikliyi və milli məqsədlərin müxtəlifliyi, etnik xüsusiyyətlərin nəzərə alınması mənasında anlaşılır;

müvəqqəti çətinlik – söhbət uzun müddət davam etməyən, ötəri, keçici çətinliklərdən, problemlərdən gedir; sovet dövründə, müasir postsovet ölkələrinin ço-

xunun vətəndaşlarının şüurunda bu anlayış “əbədi”,sonu görünməyən çətinlik kimi möhkəmlənib kinayəli-yumoristik bir konnotasiya kəsb edir;

cəzaçəkmə yerləri – bəs günahsız yerə tutulan “cəza çəkənlər” necə?; adlandırma anlayışı dəqiq və tam həcmi ilə ifadə edə bilmir;

münaqişə komissiyası – ali mətəbdə qəbul imtahanlarının gedişindən xəbərsiz adamlar belə fikirləşə bilər ki, nəyə münaqişə yaradan bir komissiya var və bu komissiyanın məqsədi də sonra özü yaradan münaqişələri həll etmədən ibarət olacaq;

həmmüəllif – bəzən müəlliflikdən, kitabdan heç xəbəri olmayanların adları bu siyahıya daxil edilir, əsil müəllifin adı isə adətən müəlliflər siyahısının lap axırında göstərilir, xüsusilə sovet dövründə nüfuz, sərvət sahibinin adı əsasən kitabın işıq üzü görməsi üçün birinci yerdə olurdu;

həmsədr - bir neçə sədrin, sədrlərin olduğu qurum; komissiyalarda adətən ən nüfuzlu tərəf əsil söz sahibi olur, o birilərinin sədrliyi isə çox hallarda formal xarakter daşıyır (məsələn, MDB-də Rusiya federasiyasının sədrliyi ilə qalan “müstəqil” dövlətlərin “bərabərhüquqlu” sədrliyi kimi;

Özünümüdafiə dəstələri – belə çıxır ki, bu dəstələr öz-özlərini müdafiə edir; halbuki onlar həmişə tapşırıq aldıkları qüvvələrin əmrlərini yerinə yetirir; Rusiya Krımı işğal edərkən oraya göndərilən hərbi qüvvələr “özünümüdafiə dəstələri” adlanırdı, onlar əslində silah, zirehli tankların köməyi ilə Ukrayna donanmasının gəmilərini, silah-sursatı ələ keçirərkən hər şey aydınlaşdı: həmin o sayaq özünü müdafiə dəstələri nəinki Qarabağı, həm də Azərbaycanın 7 rayonunu işğal etdi; sonra başa düşdük ki, həmin o özünü müdafiə dəstələri həmin o böyük dövlətin köməyi ilə istəsə hətta canı da işğal edə bilər.

Ədliyyə Nazirliyi – daimi, qeyd-şərtsiz olaraq ədaləti qoruyan, bütün vasitələrlə onun keşiyində duran qurum, nazirlik; keçmiş Sovetlər İttifaqında bu qurum “Ədalətsizlik Nazirliyi” adlandırılırdı, “dil xəyanəti” daha yüngül olardı – bu nazirliklər bir çox hallarda özləri istəsə belə ədalətli qərarlar qəbul edə bilmirdi;

xalq məhkəməsi – belə çıxır ki, xalq, camaat bir yerə toplaşmış müəyyən bir proses həyata keçirir; nə edəsən ki, bir çox hallarda sifarişlə işləməyə məcbur olan “xalq məhkəməsi” heç də həmişə xalqın sözünü deyə bilmir, onun hüquqlarını qoruya bilmir;

Xalq cəbhəsi – sonradan məlum oldu ki, bir çox postsovet ölkələrində yaradılan “xalq cəbhələrinin” xalqla heç bir əlaqəsi yoxmuş və s.

Göstərilən söz və ifadələrin, idarə və təşkilat, təsisat adlarının xətalı cəhəti bundan ibarətdir ki, onlar bir çox hallarda dil istifadəçisinin pragmatik maraq və niyyətinə uyğun olaraq manipulyasiyaya, söz-səs oyunlarına, kalambur aldandılarına yol açır, gerçəkliyin adekvat şərhini çətinləşdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dil konvensiyası, sosial razılışma, bağlaşma və norma duyğusu belə yozumların, interpretasiyaların təsirini minimuma endirir, ünsiyyəti, qlobal anlaşmanı təhdid etmək imkanını aradan qaldırır. Düşünmək olar ki, diskursun bir komponenti olan mətəbdə bütün dil işarələri, indeks və ikonlar da vahid istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Bu daxili nizam, daha doğrusu, nizamsızlıq hadisələrin heç də özü, eyni olmayan, yalnız onların təxmini koqnitiv obrazlarını yaradan dil işarələrinin, bütövlükdə ünsiyyətin xilaskarına çevirir. Təsadüfi deyil ki, qeyri-səlislik, qeyri-aşkarlıq ümumən dil işarələrinin ümdə əlamətlərindən biri

kimi çıxış edir. Mahiyyətə geniş, yaygın, ümumi və mücərrəd olan söz semantikasını mətn səviyyəsində sərhədlənmiş, dəqiq, fərdi-subyektiv müəyyənlik konkretlik kəsb edir. [1, 15] Lakin heç bir vəziyyətdə linguistik qiymətlərin tam dəqiqləşdiyini, aydınlaşdığını söyləmək mümkün deyil.

Beləliklə, yanlış motivləşmə, yalanca adlandırma və kodlaşdırmalar, dil konvensiyasının bütün xilasedici, qurtarıcı təsirlərinə baxmayaraq təxmini, gözəyarı kalka və tərcümə yolu ilə qeyri-dəqiq, natamam informasiya elementlərini durmadan bir dildən başqa bir dilə ötürür. Nəticədə öz təbii həyatından, bioloji mövcudluğundan, saflıq və ilkinliyindən məhrum olan dillər, surroqat dillər bir-birinə qarışır, sanki zənginləşdirir və daxilən genişləndirir. Əsil həqiqətdə isə onlar bir-birini aramsız olaraq çirkləndirir, az-çox, adekvat-səlis işarələmə zəminini və daxili səfərbərlik imkanlarını zəiflədir. Heç bir mübaligəyə yol vermədən demək olar ki, müasir inkişaf etmiş, “sənayələşmiş” dillər səmimi, təbii ünsiyyət, doğruluq, həqiqət mübadiləsindən daha çox aldanış və yanılmaların qeyri-həqiqətin mübadiləsinə, “təkrar istehsalına” xidmət göstərir. Bunu müasir dünyada getdikcə daha çox qeyri-sabitlik elementinə çevrilən verbal ünsiyyətin də ən böyük problemlərindən biri hesab etmək olar. Mən hələ məcazların, növbənöv ritorik, koqnitiv fiqurların kalkalaşdırılmasını və zorakı-kobud tərcümələrini, tərcüməçilərini demirəm. Həmin anormal, anomal şərait ideal vəziyyət hesab olunan gerçəkliklə dil işarələri arasındakı müqabilliyə, izomorfluğa mane olan əsas əngəllərdən, maneələrdən birini təşkil edir. Heç şübhəsiz ki, burada praqmatika insanın dil işarəsinə münasibəti ön plana keçir. Daha doğrusu, semantikanın qüsurlarına praqmatikanın aramsız müdaxilələri də əlavə olunur.

Dil dünyanın gerçək mənzərəsinin və özünün yaratdığı, verballaşdırdığı reallıqlar təxmini, kobud və yaygın konturlarda təqdim edir, bir çox detalları, nəinki ümumi idrak və anlam üçün, həm də zəruri yaşam, mövcudluq ehtiyacları və gərəkləri üçün boş buraxır. Deməli, dil obyektiv reallıqla birlikdə öz spesifik, çox vaxt fərqli reallıqlarını da formalaşdırmış olur, gerçəklik dəyərlərinə öz primasından, mövcud imkan və gücləri çərçivəsində qiymət verir. Real və ideal gerçəklik haqqında, dünya haqqında duyğu orqanlarından səthi, çox ümumi və natamam informasiyalar alan insan dərkətmə aləti, “praktik real şüur” olan dil yalnız ən zəruri və müəyyən, müəyyənləşmiş olanları, həm də yaşam, mövcudluq üçün münasib, aktual olanları, faydalı, sərfəli görünənləri sanki ilahi hədd və çərçivələrdə təqdim edir. Təsədüfi deyil ki, dildə obyektiv olaraq bir çox boşluqlarla (Lücken), - lokunlarla bərabər həm də ifadəolunmazlıq sindromu, digər tərəfdən isə qlobal qavrayış, bərabərləşdirmə, tənləşdirmə, bəzən də ifrat detallaşdırma, yükləmə meylli də mövcuddur. Təsəvvür edin ki, gözlərimiz bizə ətrafımızda qaynaşan saysız-hesabsız mikroorqanizmləri bütün ilkin, təbii xaotikliyi ilə olduğu kimi göstərir, qulaqlarımız ən həssas və qarma-qarışıq səsləri beynimizə nəql edir və s. – belə halda təfəkkürün, intellektin inkişafı da qeyri-mümkün və xaotik olar, adlandırma ümumiyyətlə əhəmiyyətini, dəyərini və real məzmununu itirər, dil də gərəksizləşər. Təfəkkür də, qavrayış da, dil də ilk növbədə zəruri seçmə, fərqləndirmə, aydınlıq və sadəliyə əsaslanır. Qeyd edildiyi kimi, dil bəzən ən zəruri və əhəmiyyətli, real olanların da üstündən sükutla keçir, özünü artıq yüklərdən, lüzumsuz detallardan xilas edir. Və burada onun həm zəifliyi, həm də gücü, qlobal

mahiyyəti üzə çıxır. Təkrar da olsa, bir daha qeyd etməyi lazım bilirik ki, biz görmə və eşitmə orqanları ilə bağlı nisbətən mükəmməl və təfərrüatlı qavrayış aktlarına nail olsaq da, dildə digər duyğu orqanları – dadbilmə, qoxu və lamisə orqanları ilə bağlı olduqca zəif, natamam verballaşma səviyyəsi, verbal həssaslıq dərəcəsi hakimdir.

Əslində görmə və eşitmə orqanlarına dərketmədə müstəsna rol oynayan bütöv vizual-auditiv semiotik sistemlər – rəssamlıq, teatr, kino sənəti, heykəltarlıq, musiqi, bədii ədəbiyyat kimi sistemlər də əlavə olunur. Dil də daha çox və birinci növbədə görmə və eşitmə ilə bağlı koqnitiv əməliyyatlara cəlb olunur, semiotik sistemlərin ən qüdrətli və universalı olan dil məhz özünü bu müstəvidə reallaşdırır. Dad duyğusu, iybilmə və lamisə ilə bağlı heç bir gəlişmiş sənət növləri, semiotik yarım sistemlər əmələ gəlmir və bu sferada verballaşma səviyyəsi də heç bir dildə nəinki qənaətbəxş deyil, heç məqbul da deyil. Həmin situasiya heç şübhəsiz ki, sonuncu duyğu orqanlarının global qavrayış prosesində dərketmə və mövcudluq mübarizəsi ilə bağlı müqayisəedilməz dərəcədə az əhəmiyyətli və az informativ olması ilə bağlıdır. Lakin həqiqət olan budur ki, dil yaradıcılığı məhz bu sferada özünün naqisliyini və qeyri-mükəmməlliyini ortaya qoymuş, bürüzə vermiş olur. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, dil, məsələn boyana, ya iydə çiçəyinin, yaxud kövşan iyini və ya təzə biçilmiş ot qoxusunu ayrıca adlandıra bilmir. Təzəcə sacdan çıxmış buğda çörəyinin ətrini, dağkişnişi və yovşan qoxusunu ifadə etmək üçün dildə ayrıca sözlər yoxdur. Dil səsləri, məsələn, alçanın, ya zoğal meyvəsinin damaqlarda doğurduğu qeyri-adı, həssas dad effektinə, yaxud növbənöv qoxu fərqlənmələrinə lazımınca reaksiya verə bilmir, gerçəklikdən geri qalır. Bütün bunlar praktik həyatla, fərdi duyğu təcrübələri ilə kompensə olunur. Şaftalı ətrini, ucsuz-bucaqsız darı zəmilərinin xəfif dalğalanmasını dildə canlandırmaq mümkün deyil. Bütün tamlığı, ilkinliyi, tərəvəti ilə heç mümkün deyil. Qızılgülün, nərgizin, lalənin, yasəmən, qərənfilin və s. hər birinin öz ətrini, öz rəngini, tərəvətini, gözəlliyini səs-səs, söz-söz əks etdirmək də mümkünsüzdür. Duyğu orqanlarının təqdim etdiyi, təlğın etdiyi informasiyaların emalı, detallaşdırılması sahəsində heç bir dil öz uğurları ilə öyünə bilməz. Hələ saysız-hesabsız insan hisslərinin, onların min-bir çalarlarının, nüanslarının naqis, natamam və qeyri-mükəmməl, kobud nominallaşma, sözləşmə səviyyəsinə fikir verin. Yasəmən budağının ətri bir yana qalsın, onun insan qəlbində oyandırdığı hissləri, duyğuları işarəyə almaq, əks etdirmək mümkün olurmu? Bu doğrudur ki, zəruri ünsiyyət ehtiyacı olmadıqda dil xırda, gərəksiz detallardan, təfərruatlardan sərf-nəzər edir. Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, məsələn, eskimoslarda qar anlayışını ifadə etmək üçün 100-ə yaxın söz var. İnkişafın nisbətən aşağı pilləsində olan bu bəxtəvər insanlar “qar” adlı dominant anlayış, nisbi substansional boşluq, yeknəsəq, yekrəng mənzərə fonunda müxtəliflik, rəngarənglik axtarıqlarının sevincini yaşayırlar, yenilik, fərq effekti araya bilirlər. Qar eskimos həyatının ən zəruri atributu, eskimos təbiətinin mütləq reallığıdır. Bu qədər rəngarəng həyat və məişət müxtəlifliyinə, mədəni-ictimai dəyərlərə, zənginliklərə malik olan, az qala ildə bir dəfə yağan qarı detallaşdırmağa geniş dünyaya baxan mədəni xalqların və dillərin nə vaxta, nə də həvəsi, ehtiyacı var. Bu coğrafiyada yaşayan xalqlar, insanlar üçün qarın növ müxtəlifliyini fərqləndirmək eksistensial əhəmiyyət daşıyır. Həmin

xalqlar və dillər əxlaq və mənəviyyətə utanc gətirən diplomatların, siyasi xadimlərin saxta, növbətçi təbəssümünü adlandırmaq üzərində daha çox vaxt, qüvvə və enerji sərf etməyə məhkumdur.

Hiss orqanlarından, xüsusilə az intensivliyi, az məhsuldarlığı və natamamlığı ilə fərqlənən iybilmə, dadbilmə və lamisə-toxunma duyğularından alınan informasiyalar lazımi səviyyə və müəyyənlikdə işarəyə köçürülə, verballaşa bilmədikdə onlar öz xalis, ilkin halında hafizəyə ötürülərək uzun müddət yadda qalır, yerini, məqamını tutur, uyar situasiya və kontekstdə yenidən oyanıb canlanır, fəallaşır. Düşünmək olar ki, həmin canlanma, səsleşmə - assosiasiya insan şüuru ilə reallıq arasında duran təxmini, qeyri-aşkar, qeyri-dəqiq dilin, verbal işarənin oyandırdığı təkrar təəssüratdan daha güclü və dayanıqlı olur. Belə halda mümkün dil işarəsinin naqisliyini, qeyri-səlisliyini hadisənin, predmetin ilkinliyi, canlı təəssüratı əvəz edir. Anlayışı, obyektə akustik obraza çevirmənin, işarəyə almanın, sözlə “ələ keçirmənin” mümkünsüzlüyü, referentin, dərk etmə predmetinin özünün önə çıxması, birbaşa olaraq yaddaşda təkrar olunmasının mümkünlüyü ilə əvəzlənir. Bu artıq verbal, dolay, sözlü idrak deyil, xalis, ilkin, təmiz idraktır. Sonrakı, törəmə, süni örtüyə bürünməmiş ilkin işarə idraktır. Bir çox cəhətdən gələcəkdə - insan şüurunun daha yüksək səviyyədə inkişaf edəcəyi, dilin, dil işarəsinin lazımsız vasitəçiliyindən azad olmaq, sözlü idrakın, verbalizmin yaygınlığını, qeyri-dəqiqliyini əvəz edə biləcək bir idraktır. Bilavasitə hadisənin, əlamətin özünün işarəyə çevrilməsidir. Verbal idrakı xalis idrakla əvəz edə biləcək ilkin işarə idraktır. Belə verballaşmamış, işarələnməmiş, işarələnmə bilməmiş işarələrə potensial “hafizə strukturları” da demək olar. Sözügedən dərk etmə modusunu “substansional idrakı akt” kimi də xarakterizə edə bilərik. Bu sferada işarələrin ilkin, birinci işarə-siqnallarla dəyişmə mexanikası və qanunu işə düşür.

Dilin leksik sistemindəki boşluqlar, söz mənalarının kövrəkliyi və nisbilikləri bu deyilənlərlə bitmir. Müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli anlam və çərçivələrdə görünən, kifayət qədər denotativ və semantik əhəmiyyət daşıyan “günah”, “savab və insaf” və “ədalət” sözlərini götürək. Adam öldürmək də, bir qarışqanı tapdarmaq da, borcu alıb qaytarmamaq da, sevgililəri bir-birindən ayırmaq da, bilən tələbənin qiymətini kəsmək də, bilməyən tələbəyə “beş” yazmaq da, başqasının cinayətini gizlətmək də, valideynlərin üzünə ağ olmaq da, kasıba əl tutmamaq da günah sayılır. Bunların hamısını eyni sözlə ifadə etməklə dil də günaha yol vermiş olur. Doğrudur, işlənmə variantında bu “günahın” məhz nədən ibarət olması, kəmiyyət, həcm intensivliyi, məna tutumu aydınlaşır. Konkret konsituasiya bunların hər birini az-çox müəyyənləşmiş konturlarda təqdim edir. Bu artıq dilin yox, nitqin, kontekstin problemi kimi üzə çıxır, işlənmədə, konkret tətbiq sferasında, diskursda müəyyənləşir. Gerçək fakt budur ki, dildə bu mənaların hər birinin ifadəsi üçün ayrıca sözlər yox, əlahiddə işlənmələr mövcuddur. Elə əks mənalı “savab” sözü də eyni cürdür. Ata-anaya qulluq göstərmək də savabdır, yetimə sədəqə vermək də savabdır, dilənçiyə beş manat vermək də savabdır, on beş manat vermək də savabdır, qaçqına sığınacaq vermək də savabdır, şəri dəf etmək də savabdır, rüşvət ala bilmədiyi üçün əzab çəkən xırda məmura, xeyir işə mane olmamaq da, yüngül bir şirinlik vermək də savabdır və s. Dil heç halal, yoxsa haram puldan nəzir verib savab və ya günah qazanmağımızın da fərqi deyil. Biz bunu verbal-

laşdırıb hesaba almırıq, ayrıca bir anlayışa çevirmirik, təsbit etməməklə dili də aldadırıq. “Ədalət” sözünün və ədalətin özünün ədalətsizliyi isə kosmik miqyaslar kəsb edir. Bütün dillərdə və mədəniyyətlərdə “yaxşı adam və pis adam” məfhum qarşılaşması son həddə çatır, kosmik məsafələr kəsb edir. Bütün var-dövlətini, milyonlarını xeyriyyəçiliyə sərf edən də yaxşı adamdır, qaçqına humanitar yardım payını özünə verən də yaxşı adamdır. Pulsuz xəstəni müalicə edən cərrah da yaxşı adamdır, haqlı şikayətçini qəbul edib şirin dillə “yola verən” məmur da yaxşı adamdır. Haqsız yerə on bir metrlik cərimə zərbəsi təyin edən hakim də yaxşı adamdır, rüşvət alıb 15 ili 12 ilə endirən də yaxşı adamdır, xəstəxanaya kənar adamı buraxmayana da, milyonların haqqını taptalayana da, pis tələbəyə qiymət yazmaq xahişini rədd edən müəllim də, gəlini yola verməyən qaynanaya da, sərxoş sürücünü buraxmayan yol polisi işçisini də sadəcə olaraq “pis adam” deyirlər. Lakin bunların hamısı eyni dərəcədə pis adam deyil, pis deyil. Məsələ burasındadır ki, oxşar, qeyri-səlis situasiyalarda linguistik qiymətlər arasında düzgün seçim etmək həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Taftoloji “filankəs insan adamdır” dil konsepsiyası da orijinal yozum və çalarlar kəsb edir. Eyni sözləri, doğrudur, fərqli yayılanlıq indeksləri ilə “haqlı-haqsız”, “düz-əyri”, “insafılı-insafsız”, hətta, “gözəl-çirkin”, “ləyaqətli-ləyaqətsiz”, “maraqlı-maraqsız”, “mədəni-kobud”, “məğrur-yaltaq”, “ədəbli-ədəbsiz” və s. kimi kosmipolit söz cütləri haqqında da demək olar. Bunların hər birinin arasında çoxlu pillələr, çalarlar, çalarlıqlar var. Dərəcələr, dərəcələnmələr var. Bəs gözəl “məğrur” sözümüzü nece başa düşək? Mən mərd-mərdanə yaltaqlanan məğrur adamlar görmüşəm...

Qeyd edək ki, mücərrəd isimlərin və keyfiyyət sifətlərinin semantikasi qeyri-dəqiqlik, yanlışlıq və yanlışmalara, son nəticədə yalan və aldanışlara xüsusilə geniş imkanlar açır.

Beləliklə, dili saf, duru sulu kəhrizə yox, sürətlə bir səmtə axan və hər tərəfə yayılan tutqun, bulanıq axına bənzətmək olar. Bacarıqlı, savadlı adamlar bu axını öz istədiyi səmtə yönəldir, dilin praqmatizmindən maksimum dərəcədə yararlanırlar. Nə qədər ki, biz insanlar qeyri-praqmatik dil yarada bilməmişik (görünür, bu, heç mümkün də olmayacaq), zorakı semiotikanın təxribatları azalmaq, əksinə, daha da artacaq. Dil ilk növbədə güclü adamların, söz inhisarçıları üçün əlavə güc və heqemoniya, qüdrət kəsb edəcək. “Dil hamının ünsiyyət imkanlarını bərabərləşdirir. “Dil hamıya eyni dərəcədə xidmət edir” kimi köhnəlmiş tezislər qətiyyətlə özünü doğrultmur. Kommunikativ davranışı, konkret diskursiv-koqnitiv fəaliyyəti isə təəssüf ki, bu gün mənəvi-əxlaqi dəyərlər deyil, böyük hərflə Məqsəd, ilk növbədə ünsiyyəti yönləndirənin, söz sahibinin məqsədi, fərdi iradəsi müəyyən edir. Koqnitiv dilçiliyin və linguistik praqmatikanın sürətli inkişaf etdiyi müasir dövrdə dilin leksik-semantik sistemini əmələ gətirən tematik qrupların, semantik sahə və sinonim şəbəkəsinin, “eyni şeyləri müxtəlif cür adlandırma çoxluqlarının” hərtərəfli və dərindən araşdırılması heç şübhəsiz, mühüm elmi-nəzəri və əməli əhəmiyyət kəsb edir. Biz təkəcə ədalət və ədalətsizlikdən, insaf və insafsızlıqdan, terrorçu və terrorçuluqdan, haqlı və haqsızdan, obyektivlik və subyektivlikdən yox, onları adlandıran, daha doğrusu, dəqiq, səlis adlandırma bilməyən sözlərdən də əziyyət çəkirik. Belə çıxır ki, dünya, yəni bizim dünyamız, hər kəsin dünyası dil işarələrində əks olunan, ifadə olunan mənələrdən ibarət de-

yil, həm də bizim onlara verdiyimiz mənalardan, anlamlardan ibarətdir. Həm də belə çıxır ki, təkcə dil işarələri bizim ixtiyarımızda deyil, biz də bir çox cəhətdən özümüzü onların ixtiyarına təslim etmişik. Nitq prosesində, konkret kommunikativ situasiya içərisində İnsan-Dil münasibətləri sanki hər dəfə yenidən tənzim olunur. Bu semantika, variant semantika artıq gerçək semantika deyil, pragmatik semantikadır, özümüzün sosial və kommunikativ kontekstdə işarəyə, səs-məna uyğunluqlarına əlavə etdiyimiz semantikadır, üst semantikadır. Əgər nitq aktlarında əlavə şanslar, imkanlar yaranmasaydı, biz hər dəfə nəyisə deyərək etirazlarla, müqavimətlərlə qarşılaşanda diskursun əsasını təşkil edən mətn və kontekst üzərində nəzarəti itirməz, “məni səhv başa düşmüşünüz”, “mən belə demək istəməmişəm”, “mənim sözlərimi kontekstdən çıxarıblar” kimi bəhanələrə, əlavə dəlillərə ehtiyac yaranmazdı. Əgər bənzər hərəkət və davranışlar dillə deyil, başqa bir formada icra olunsa, həyata keçirilsəydi (məsələn, Jirinovski ilə Nemtsovun bir-birinə külqabı atması kimi), onda özünü təsbit, özünü müdafiə və bəraət imkanları tamamilə aradan qalxmış olardı. Sözü danmaq, onun arxasından qaçmaq isə mümkün olan bir işdir. Əgər belə olmasaydı, söz, işarə canlı predmet qiymətində olsaydı, lap bu yaxınlarda bütün dünyanın gözü qarşısında Amerikanın yeni seçilmiş prezidenti haqqında ən “ağıllı” dünya siyasətçiləri yalnız dil hərəkətləri ilə icra oluna bilən, geri götürülə bilən dəyişik yalanlar, hədyanlar quraşdırma bilməz, ya da onların altından belə asanlıqla çıxma bilməzdilər. Dil situasiyanı dəyişdirə bilmədiyi vəziyyətlərdə onları yumşaltmaq, meliorasiya etmək imkanını həmişə saxlayır. Bu, verbal kommunikasiyanın həm güclü, həm də zəif cəhəti kimi müasir insanın hər işinə yararır, mahiyyət etibarilə diskursun çevikliyi, mütəhərriqliyi təmin edir.

Qeyri-səlis situasiyalarda semioloji invariantlığın davamsızlığı və keçiciliyi, dilin yaygınlıq və elastikliyi, axıcılığı aşağıdakı tip misallarda özünü daha bariz şəkildə biruzə verir. 30 ildən artıq hakimiyyətdə olmuş, yaqın ki, daha 30 il hakimiyyətdə olmaq istəyən Afrikanın kiçik dövlətlərindən birinin prezidentinin Amerikanın ən məşhur telekanalına verdiyi müsahibədə belə bir yer var. “Siz artıq 30 ildir ki, prezidentsiniz, dövlətin başçısısınız. Deyirlər ki, ölkənin hər yerində çoxlu saraylarınız, dəbdəbəli villalarınız var. Xalq isə çox pis yaşayır. Bu haqda nə deyə bilərsiniz?” – Prezident də insandır, o da yaşmalıdır. Onun da yaşamağa yeri olmalıdır, ev-əşiyi olmalıdır. Məgər prezident quşdur ki, ağacda yatsın?... Sizin adamlarınız dəfələrlə mənə sui-qəsd eləyiblər, istəyirsiniz mən ağacda yaşayım? Sizin adamlarınız da gəlib məni tufənglə vursunlar?” – “Deyirlər ki, oğlunuzun Fransada çoxlu malikanələri, ticarət mərkəzləri, firmaları, bahalı maşınları var. O, Parisdə yüngül həyat sürür, eyş-ışrətlə məşğul olur.” – “Bəli, mənim oğlum Fransada yaşayır. Lakin ölüm mənim pullarımı yox, öz pullarını xərcləyir. Axə onun da öz şəxsi həyatı var. Bəs deyirsiniz, oğlum istədiyi kimi yaşamasin, həyat sürməsin, dostları ilə gün keçirməsin? O da insandır, o da insan kimi yaşmalıdır, ömür sürməlidir.” – “Belə deyirlər ki, parlamentdə qohum-əqrəbalarınız oturur. Deputatlardan çoxu sizin ailə üzvləriniz, ya da ailəyə yaxın adamlardır, dost-tanışlarınızdır...” – “Nə olsun ki? Onlar da özgəsi deyil, öz vətəndaşlarımızdır! Onlar da haradasa işləməlidir, çalışmalıdır, əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmalıdır. Xalqımıza xeyir verməlidir. Bəs necə deyirsiniz, siz istəyirsiniz ki, bizim parlamentdə gəlib başqa ölkənin vətəndaşları əyləşsinlər?”

Doğruluq qiymətləri müəyyənləşməmiş, sonadək müəyyənləşdirilə bilməyən söz və ifadələr normal, sağlam ünsiyyət, anlaşma üçün kövrək, kifayət qədər dayanıqsız, qeyri-sabit bir zəmin hazırlayır.

Son olaraq qeyd edək ki, dünya şöhrətli alim, dahi azərbaycanlı L. Zadənin elmə gətirdiyi qeyri-səlis ölçünü idraka, insanın davranış və ünsiyyət münasibətlərinə də daxil etmək bu gün əsas vəzifələrdən biri olaraq qarşıda durur. Digər mühüm bir vəzifə isə mətn dilçiliyinin güclü bir qolu kimi sürətlə inkişaf edən, ruhumuza gedən yolu axtaran və əsas qayəsi dünyanın dil mənzərələrini modelləşdirmək olan koqnitiv dilçiliklə qeyri-səlis dilçiliyi birləşdirməkdən ibarətdir. Bu, bütövlükdə elmlərarası, fənnlərarası bir sahə olaraq koqnitologiyanın inkişafına da töhfələr verir. Xüsusilə “konsept”, “freym”, “gestalt” anlayışlarının qeyri-səlis sistem, qeyri-səlis çoxluq, linqvistik dəyişən və linqvistik qiymət anlayışları ilə sıx əlaqə və vəhdətdə öyrənilməsi elmdə yeni, perspektivli bir ideyaya çevrilə bilər. Sözüün, ifadənin geniş epistemoloji kontekstdə araşdırılmasına yol açar.

Ədəbiyyat

- 1.H. Weinrich. Linguistik der Lüge, 6.Aufl., Beck, München, 2000
- 2.W. Schneider. Deutsch für Kenner, Piper, München, 2001
- 3.Abdullayev S. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi, Victory, Bakı, 2013
- 4.Hüseynli N. Təfəkkürün anlayı.-kateqorial aparatı: qnoseoloji və metodoloji təhlil, Bakı, 2003
- 5.Zeynalov F., Cəfərov A. “Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi” əsəri üzərində düşüncələr, Mütərcim, Bakı, 2015
- 6.Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri, Çayıoğlu nəşr., Bakı, 2010
- 7.Гондл Л. Проблемы семантики, из-во «Прогресс, М., 1975

Summary

The lexical system of the language as the problem of the fuzzy linguistics

This article is concerned with the scientific need to consider the modern semantic theories, as well as the theories of the semantic field in the close interconnection and interrelation with the theories of the fuzzy systems, fuzzy sets and fuzzy logic. The lexical structures are analysed according to the denotational and semantic indistinctness and vagueness. There is also an opinion that in the modern linguistics the investigations on cognitive and pragmatic linguistics must noticeably be widened and supplemented with the investigations in the sphere of the fuzzy logic and fuzzy linguistics.

Резюме

Лексическая система языка как проблема нечеткой лингвистики

В данной статье обосновывается научная необходимость рассматривать современных семантических теорий, в том числе и теории семантических полей в тесной взаимосвязи и взаимоотношения с теориями нечетких систем, нечеткой множественности и нечеткой логики. Анализированы лексические структуры по отношению денотационной и семантической нечеткости и неясности. Высказывается также мысль о том, что исследования в современном языкознания по когнитивной и

прагматической лингвистики должны значительно расширены и дополнены исследованиями в сфере нечеткой логики и нечеткой лингвистики.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.E.Yusifov
ADU-nun Alman dili kafedrasının
27.03.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 04.04.2017

